

Χρόνος και αχρονικότητα. Παραλλαγές της χρονικής εμπειρίας

Λήδα Μπήτρου

Ήδη από τον τίτλο του βιβλίου, ο συγγραφέας προδιαγράφει με σαφήνεια ότι κεντρικό σημείο αναφοράς στην ενασχόλησή του με τον χρόνο και την αχρονικότητα –δηλαδή την απουσία του– είναι η χρονική εμπειρία, δηλαδή το πώς βιώνουμε τον χρόνο. Επίσης μας προϊδεάζει ότι θα διαβάσουμε για παραλλαγές σ’ αυτήν την εμπειρία, εξάπτοντας την περιέργειά μας στον τίτλο και ικανοποιώντας την μερικώς στο οπισθόφυλλο, όπου μας κάνει σαφές ότι οι διαφορές στη χρονική εμπειρία δεν είναι τόσο υποκειμενικές ή τυχαίες όσο θα φανταζόμασταν, αλλά καθορίζονται από παράγοντες όπως τα συναισθήματα, η ψυχική μας δομή, η κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε (ύπνος, αναλυτική συνεδρία, επήρεια ουσιών) και η ηλικία μας.

Καθώς το θέμα της αντίληψης του χρόνου ως μεγέθους και της αποτύπωσης της αλληλουχίας των χρονικών στιγμών στη διαμόρφωσή του απασχολεί τον άνθρωπο από καταβολής του σχεδόν, ενδεχομένως θα ήταν φύσει αδύνατη μια μονοδιάστατη και μονόπλευρη προσέγγιση στο θέμα. Ο ίδιος συγγραφέας περιορίζει προκαταβολικά την ευρύτητα του θέματος με τον συμπληρωματικό υπότιτλο «Μία ψυχαναλυτική προσέγγιση», περιορισμός που ωστόσο τοποθετείται εντός παρενθέσεων. Σκέφτομαι πως ενδεχόμενα το βιβλίο κάποια στιγμή νωρίς στην εξέλιξή του αναγκάστηκε «νομοτελειακά» να ξεπεράσει την «ταυτότητα» που ο δημιουργός τού προσέδωσε αρχικά, αφού στην πραγματικότητα αυτό αποτελεί μία πολυδιάστατη μελέτη, η οποία δεν περιορίζεται στην ψυχαναλυτική θεώρηση του χρόνου –ακόμα και αν αυτή είναι η κυρίαρχη «ματιά» του συγγραφέα– αλλά διαπλέκεται με την υπαρξιακή

φιλοσοφία, την ψυχολογία, την λογοτεχνία και τις θετικές επιστήμες, εκπλήσσοντας τελικά με τη συνολικότητα της προσέγγισής της. Ο Χαρτοκόλλης συνθέτει και αποσαφηνίζει τη συνεισφορά των διαφόρων προσεγγίσεων στη μελέτη του χρόνου, συνθέτοντας ένα πόνημα το οποίο εκτός από φιλολογικά άρτιο και επιστημονικά πολυποίκιλο, είναι και ιδιαίτερα χρήσιμο ως θεωρητικό «εργαλείο» στην ψυχαναλυτική κλινική.

Ο χρόνος, η χρονική εμπειρία και ο εαυτός

Στα πρώτα και ίσως πιο περίπλοκα νοηματικά κεφάλαια του βιβλίου, ο συγγραφέας μας εξηγεί ότι ο ψυχολογικός ή απόλυτος χρόνος είναι η υποκειμενική εμπειρία του χρόνου σε αντίθεση με τη μαθηματική, αντικειμενικά μετρήσιμη από το ρολόι ή το ημερολόγιο. Παραθέτει μάλιστα τη θέση του Μπερξόν σύμφωνα με την οποία «Δεν υπάρχει κάτι άλλο στο χρόνο παρά η αλλαγή αυτή καθεαυτή» η οποία υποστηρίζεται και από τον William James που γράφει ότι «Η συνειδητοποίηση της αλλαγής είναι η συνθήκη από την οποία εξαρτάται η αντίληψη μας για τη ροή του χρόνου». Ενώ ο ίδιος ο Χαρτοκόλλης μας λέει ότι «Ο χρόνος με τη βιωματική του έννοια είναι το ενοποιό στοιχείο της συνείδησης». Η υποκειμενική αίσθηση του χρόνου και η επίγνωσή του ως χαρακτηριστικό της εξωτερικής πραγματικότητας είναι λειτουργίες της συνείδησης. Οι εξελικτικές βάσεις αυτών των λειτουργιών και οι μεταλλαγές τους σε διάφορες παθολογικές καταστάσεις αποτελούν το αντικείμενο του ενδιαφέροντος του συγγραφέα και εμπλουτίζονται σε κάθε σημείο από κλινικά παραδείγματα που βοηθούν στην κατανόηση των θεωρητικών τοποθετήσεων και κινητοποιούν τον αναγνώστη που τυγχάνει και κλινικός να σκεφτεί περιπτώσεις από τη δική του πρακτική.

Όπως μας εξηγεί ο συγγραφέας βασιζόμενος στην ψυχολογία και τη φιλοσοφία, ο χρόνος ως διάρκεια και ως προοπτική είναι οι δύο

διαφορετικές κατηγορίες της υποκειμενικής χρονικής εμπειρίας. Ως διάρκεια, είναι η πιο πρόωμη, θεμελιώδης και «απατηλή» εμπειρία του χρόνου που βασίζεται στην ικανότητα που έχουμε να βιώνουμε τον εαυτό μας και τον κόσμο των εσωτερικών μας αντικειμένων είτε ως συνεχόμενα και με αλληλουχία είτε, αντίθετα, ως διακεκομμένα και ασυντόνιστα. Ο Καντ άλλωστε, όπως μας θυμίζει ο Χαρτοκόλλης, χαρακτηρίζει τη χρονική διάρκεια ως «διαίσθηση» (intuition) θεωρώντας παράλληλα την άλλη διάσταση του χρόνου ως προοπτική, μία εννοιολογική κατηγορία και έναν τρόπο να βιώνει κανείς τον χρόνο. Ο χρόνος ως προοπτική βασίζεται στη μνημονική λειτουργία του νου που συνδέει αλληπάλληλες καταστάσεις του εαυτού και του αντικειμένου, προσδίδοντας το χαρακτηριστικό της συνέχειας στην αίσθηση του εαυτού και του αντικειμένου, και πετυχαίνοντας τελικά τη διαφοροποίηση μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος.

Στην περίπτωση του χρόνου ως διάρκειας, ο χρόνος βιώνεται ως εσωτερικός, ως μία διάσταση της αίσθησης του εαυτού που υπάρχει και αντέχει ακόμα και αν περνάει μέσα από καταστάσεις που προσωρινά διακόπτεται η συνείδηση του εαυτού (π.χ. όταν κοιμόμαστε). Στην περίπτωση πάλι που ο χρόνος εξωτερικεύεται και συνδέεται με τα αντικείμενα και τον κόσμο, και γίνεται αντιληπτός σε ένα χωρικό πλαίσιο, τότε αποκτά μία άλλη διάσταση, αυτή της προοπτικής σε ένα χρονικό συνεχές.

Η δημιουργία της αίσθησης του χρόνου και ο ρόλος των συναισθημάτων

Ο συγγραφέας τοποθετεί την απαρχή της έννοιας του χρόνου στην ικανότητα του βρέφους να προσμένει την παρέμβαση του αντικειμένου για την ικανοποίηση των αναγκών του. Οι εντάσεις που προκύπτουν από

τη μη ικανοποίηση των αναγκών είναι εκείνες που βρίσκονται στη βάση της δημιουργίας της αίσθησης του χρόνου ως διάρκεια, και όχι τόσο η αντίληψη της κίνησης και του περιβάλλοντος ή κάποιες βιολογικά «προγραμματισμένες» λειτουργίες όπως υποστηρίζουν αναπτυξιακοί ψυχολόγοι όπως ο Piaget και ο Kagan. Ο Χαρτοκόλλης υποδεικνύει ως περίοδο δημιουργίας της διάστασης του χρόνου ως διάρκεια αυτή κατά την οποία το αντικείμενο αποκτά σταθερότητα και συνοχή, ενώ η αίσθηση του παρελθόντος τοποθετείται στη φάση της διαφοροποίησης του εγώ από το εκείνο και την εγκαθίδρυση της απώθησης ως βασικού μηχανισμού άμυνας.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναπτύσσει το θέμα της σχέσης του χρόνου με τα συναισθήματα βασιζόμενος στην αρχή ότι τόσο ο χρόνος όσο και το συναίσθημα αντλούν την προέλευσή τους από τις πρώιμες εμπειρίες έντασης και αναμονής όταν οι ανάγκες του βρέφους δεν ικανοποιούνται. Μας λέει χαρακτηριστικά ότι για να εμφανιστεί ένα συναίσθημα πρέπει να υπάρξει μία ασυνέχεια στη συνείδηση του εαυτού, μία ρήξη στα πιθανά όρια του. Είναι δηλαδή το δίπολο ευχαρίστησης-δυσαρέσκειας σε συνδυασμό με τον χρόνο που καθορίζουν την ιδιαιτερότητα των ατομικών συναισθημάτων. Ειδικά για τα συναισθήματα του άγχους και της κατάθλιψης, ο συγγραφέας θεωρεί ότι συνδέονται δομικά με τον χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, στο άγχος υπάρχει η επίγνωση του χρόνου ως μέλλοντα, αφού αφορά μία καταστροφή που επίκειται, ενώ στην κατάθλιψη συναντάμε την επίγνωση του χρόνου ως παρελθόντα που συνοδεύεται από την ανέλπιδη αίσθηση ότι κάτι είναι μη αναστρέψιμο. Ο θυμός από την άλλη, όπως και η ανία, βιώνονται στην περίπτωση που το εγώ αδυνατεί να προβάλει την ανεπάρκειά του στο παρελθόν ή το μέλλον.

Χρονική εμπειρία και ψυχοπαθολογία

Μπαίνοντας στο πεδίο της ψυχοπαθολογίας, ο Χαρτοκόλλης φαίνεται πως συμφωνεί με την Anna Freud στη θέση της ότι η βιωματική εμπειρία του χρόνου εξαρτάται από την πειστικότητα των ενορμήσεων, χωρίς όμως να υιοθετεί μία απόλυτη θέση σχετικά με το αν οι διαταραχές στην αίσθηση του χρόνου στις νευρώσεις είναι κατά κάποιον τρόπο εγγενείς στην ίδια την εμπειρία, και άρα αναμενόμενες, ή αν προκύπτουν «γραμμικά» από τις συμβολικές εξισώσεις του χρόνου με συγκεκριμένες συγκρούσεις ή άλλους ιδιοσυγκρασιακούς και ιστορικούς για το άτομο παράγοντες. Ειδικά όμως στο παράδειγμα της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, καταλαβαίνουμε ότι η εξίσωση του χρόνου με τα κόπρανα, τα χρήματα ή την εξουσία του πατέρα, όπως επίσης η επιθυμία να αγνοήσει κάποιος τον χρόνο ή να τον ελέγξει, συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης συμβολικών εξισώσεων μεταξύ της χρονικής εμπειρίας και των ενδοψυχικών συγκρούσεων του ατόμου και όχι υπέρ της παρουσίας εγγενών διαταραχών στην αντίληψη του χρόνου στους νευρωτικούς.

Στις οριακές διαταραχές, μία νοσολογική κατηγορία που ο συγγραφέας γνώριζε καλά τόσο κλινικά όσο και θεωρητικά, η κεντρική διαταραχή στη χρονική εμπειρία αφορά την αδυναμία του ασθενούς να αποκτήσει μία σταθερή επίγνωση του παρελθόντος και του μέλλοντος. Ο οριακός, εξηγεί ο Χαρτοκόλλης, στερείται χρονικής προοπτικής και ζει αποκομμένος από το παρελθόν και το μέλλον, σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από μονίμως παρούσες και πειστικές ανάγκες. Η ανία, η αηδία, η αποξένωση και το κενό, συναισθήματα που συναντάμε κατεξοχήν στις οριακές καταστάσεις, στερούνται χρονικής διάστασης και άρα συμβάλλουν στη διαταραγμένη χρονική εμπειρία του ατόμου. Επιπλέον, όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, η σχάση, κυρίαρχος μηχανισμός άμυνας στις οριακές διαταραχές, «αγνοεί» τη δοκιμασία της

πραγματικότητας σε μία από τις βασικές της παραμέτρους που δεν είναι άλλη από την ικανότητά μας να τοποθετούμε χρονικά την εμπειρία μας, να την καθορίζουμε σύμφωνα με μία χρονική προοπτική.

Στην ψύχωση υπάρχει επίσης μία σοβαρή διαταραχή στη χρονική εμπειρία. Εδώ ο συγγραφέας κάνει μία διαφοροποίηση ανάμεσα στους σχιζοφρενείς στους οποίους η ικανότητα να αισθανθούν συναισθήματα είναι σχεδόν ανύπαρκτη –με αποτέλεσμα η αίσθηση που έχουν για τον χρόνο να είναι ότι πρόκειται για κάτι το εξωτερικό σε σχέση με τον εαυτό τους που είναι ακίνητο και παγωμένο (απουσιάζει δηλαδή ο εσωτερικός χρόνος)– και τους ασθενείς με ψυχωτική κατάθλιψη για τους οποίους ο χρόνος είναι ένα μέρος του εαυτού τους. Σε αυτή την περίπτωση, ο χρόνος στέκεται «ακίνητος» και η προσωπική εμπειρία είναι αυτή ενός αμετακίνητου εαυτού μέσα σε έναν εξωτερικό κόσμο γεμάτο κίνηση και δράση. Πέρα όμως από τη διαταραγμένη αίσθηση του χρόνου, στην ψύχωση, όπως μας λέει ο Χαρτοκόλλης, υπάρχει μία ρήξη στην αίσθηση του συνεχούς μεταξύ παρόντος, παρελθόντος και μέλλοντος, σε σημείο που τελικά τίποτα δεν βγάζει νόημα για τον ασθενή ο οποίος βιώνει μία κατακερματισμένη εμπειρία. Το κατά πόσο υπάρχει στον ψυχωτικό ασθενή ένα δομικό έλλειμμα στην αντίληψη του χρόνου το οποίο τονίζεται από το οξύ άγχος που χαρακτηρίζει την ψύχωση ή αν πρόκειται για το αποτέλεσμα μίας βαθιάς παλινδρόμησης μοιάζει να είναι ένα ερώτημα που παραμένει ανοιχτό.

Ο χρόνος και το «άχρονο» στο αναλυτικό πλαίσιο

Η ανάλυση της σχέσης του χρόνου με το αναλυτικό πλαίσιο, μπορεί νομίζω να θεωρηθεί ως μία σύντομη αλλά πλήρης πραγματεία και να «σταθεί» από μόνη της ως αυτόνομο άρθρο, εξαιρετικά χρήσιμη για κάθε ψυχαναλυτικά σκεπτόμενο κλινικό και εξίσου ενδιαφέρουσα για

τον ψυχαναλυτικά ενήμερο ασθενή που αναρωτιέται για τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο βιώνει τον χρόνο στις συνεδρίες του, μεταξύ των συνεδριών αλλά και κατά τις διακοπές του από την θεραπεία. Όπως μας εξηγεί ο Χαρτοκόλλης, το αίσθημα της αχρονικότητας που βιώνει κανείς μέσα στη συνεδρία συνδέεται με την αχρονικότητα του ίδιου του ασυνειδήτου και την παλινδρομική κίνηση του Εγώ που προκαλούν οι ελεύθεροι συνειρμοί. Από την άλλη, το ψυχαναλυτικό πλαίσιο με την καθορισμένη διάρκεια των συνεδριών και την κανονικότητά τους ενισχύουν τα όρια του Εγώ και τη σχέση με την πραγματικότητα, κάτι που επιτρέπει την ερμηνεία της μεταβίβασης στο εδώ-και-τώρα της αναλυτικής κατάστασης στην οποία το παρόν πάντα κάτι θυμίζει από το παρελθόν, χωρίς όμως ποτέ να είναι ακριβώς το ίδιο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ο παραλληλισμός που κάνει ο Χαρτοκόλλης μεταξύ της χρονικής εμπειρίας του ασθενούς μέσα στη μεταβίβαση και του ονειρευόμενου, καθώς στο όνειρο όπως και στη μεταβίβαση έχει κανείς τη δυνατότητα να εκφράσει επιθυμίες και συναισθήματα που συνδέονται με το παρελθόν προσδίδοντάς τους έναν παροντικό και επίκαιρο χαρακτήρα.

Ο χρόνος του ονείρου

Το κεφάλαιο για το όνειρο μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μία επιτομή των τρόπων με τους οποίους ο ψυχισμός «παλεύει» με την εμπειρία, το νόημα και το σύμβολο του χρόνου. Στα όνειρα, όπως και στην πρώιμη παιδική ηλικία και τις ασυνείδητες φαντασιώσεις, ο χρόνος βιώνεται ως κάτι συγκεκριμένο και «χειροπιαστό». Αναπαρίσταται με όρους χωρικών σχέσεων, κίνησης και δράσης. Βρίσκει τον συμβολισμό του σε αντικείμενα και, όπως το χρήμα, μπορεί να χαθεί ή να βρεθεί, να φυλαχτεί ή να σπαταληθεί, να χρησιμοποιηθεί συνετά ή άφρονα. Ο

χρόνος στα όνειρα μπορεί να «πετάξει» ή να «συρθεί», κάτι που ο Χαρτοκόλλης θεωρεί αποτέλεσμα μίας ενεργής ψυχικής σύγκρουσης. Όταν για παράδειγμα ο χρόνος τρέχει, αυτό μπορεί να συνδέεται με την επιθυμία για ένα λιβιδινικό αντικείμενο το οποίο είναι απαγορευμένο ή άπιαστο. Αντίθετα όταν ο χρόνος είναι αργός ή ατελείωτος, τότε ίσως αναφέρεται σε ένα αντικείμενο το οποίο είναι μεν επιθυμητό αλλά επενδύεται με αμφιθυμία. Τελικά όμως για τον συγγραφέα, το κύριο χαρακτηριστικό του ονείρου δεν είναι η αχρονικότητα με την έννοια της εξάλειψης του χρόνου, αλλά η αμεσότητα, όπως μας λέει, της εμπειρίας του χρόνου και η παράλογη αντιμετώπισή του, αφού τα πάντα στο όνειρο λαμβάνουν χώρα στο παρόν, ακόμα και όταν ο εαυτός που αναπαρίσταται στο όνειρο είναι ο παιδικός εαυτός και τα αντικείμενα αυτά της παιδικής ηλικίας.

Αχρονικότητα και μυστικισμός: η περίπτωση του Καζαντζάκη

Αναφορικά με τη σχέση της επιθετικότητας, της αχρονικότητας και του μυστικισμού, ο συγγραφέας μας εξηγεί ότι η μυστικιστική υπερβατική εμπειρία του να υπάρχει κάποιος πέρα από τον χρόνο, μπορεί να ιδωθεί μέσα από ένα διπλό πρίσμα. Από τη μία υπάρχει το είδος της μυστικιστικής εμπειρίας που απορρέει από τις «ουδετεροποιημένες» ενορμήσεις και χαρακτηρίζεται από την απόλυτη ελευθερία του ατόμου από σεξουαλικές και επιθετικές επιθυμίες, από την εξάλειψη της πίεσης των ενστίκτων και την αντίληψη του κόσμου ως απαλλαγμένου από διεγερτικά στοιχεία, πειρασμούς ή απειλές (μία υπερβατική «φιλοδοξία» που σκέφτομαι ότι αποτυπώνεται στη φράση του Καζαντζάκη «Δεν ελπίζω τίποτα, δεν φοβούμαι τίποτα, λυτρώθηκα από το νου και από την καρδιά, ανέβηκα πιο πάνω, είμαι λεύτερος»). Στην περίπτωση όμως που η μυστικιστική εμπειρία είναι ανεπιτυχής, το εγώ «πλημμυρίζει» από

αυτοκαταστροφικές επιθυμίες, κάτι που μπορεί να καταλήξει σε «δαιμονικές εμπειρίες» ή τη σωματοποίηση της εσωτερικής βίας που στην περίπτωση του Καζαντζάκη –με τον οποίο ο Χαρτοκόλλης ασχολείται με περισσή γνώση του έργου του– συνδεόταν με τις επιθετικές πλευρές της οιδιπόδειας προβληματικής προκαλώντας τη δερματοπάθεια του προσώπου από την οποία υπέφερε ο μεγάλος διανοητής και λογοτέχνης.

Επίλογος

Στα δύο τελευταία κεφάλαια που συνδέουν τον χρόνο με τις φάσεις της ζωής και τον θάνατο, ο συγγραφέας ανακεφαλαιώνει τα θέματα που ανέπτυξε προηγουμένως οδηγώντας αριστοτεχνικά τη μελέτη του σε ένα σύντομο αλλά νοηματικά μεστό και συναισθηματικά πλούσιο επίλογο. Αυτός ο επίλογος, που συνοψίζει το νόημα του πονήματός του Χαρτοκόλλη, δεν ξέρω αν θα μπορούσε να αποδοθεί καλύτερα απ' ό,τι με αυτούς τους στίχους που εικάζω ότι θα άρεσαν και στον ίδιο:

«...Η περιέργεια των ανθρώπων ψάχνει παρελθόν και μέλλον
και γαντζώνεται σ' αυτή τη διάσταση. Όμως το να συλλάβει κανείς
το σημείο διατομής του άχρονου
με τον χρόνο, είναι μια απασχόληση για τον άγιο –
Και ούτε απασχόληση, αλλά κάτι που δίνεται
και παίρνεται, σ' έναν εφ' όρου ζωής θάνατο μες στην αγάπη,
τον ζήλο και την ανιδιοτέλεια και την αυτοπαράδοση.
Για τους πιο πολλούς από μας, υπάρχει μόνο η ασυνόδευτη
στιγμή, η στιγμή μέσα κι έξω από το χρόνο...»

Τ.Σ. Έλιοτ, Τέσσερα Κουαρτέτα.

